

ARAB VA O‘ZBEK TILLARIDA POETIK SINTAKTIK MODELLAR

Bozorov Abdug‘ani Karimovich*Oriental universiteti 2-kurs magistratura talabasi*

Badiiy matn sintaktik sathining lingvopoetik jihatdan tadqiq etilishi zamonaviy sharqshunoslik va qiyosiy tilshunoslikning eng istiqbolli va shu bilan birga nazariy jihatdan murakkab yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Lingvopoetika alohida mustaqil filologik fan sifatida til birliklarining estetik vazifasini, ya‘ni til belgisining oddiy muloqot vositasidan estetik ta‘sir ko‘rsatish va badiiy ma‘noni kodlash vositasiga aylanish xususiyatlarini o‘rganadi. Taniqli tilshunos olim M. Yo‘ldoshev ta‘kidlaganidek, badiiy asar tilini tilning aynan estetik vazifasining namoyon bo‘lishi tarzida o‘rganuvchi sohani “lingvistik poetika” – “lingvopoetika” deb nomlash filologiya ilmida ancha turg‘unlashgan bo‘lib, uning alohida mustaqil fan sifatidagi o‘rnini aniqlashtirishga qaratilgan ko‘plab fundamental tadqiqotlar yaratilgan¹⁰⁶.

O‘zbek tilshunosligida badiiy asar tili va uning estetik imkoniyatlarini o‘rganish tarixi o‘tgan asrning birinchi choragiga borib taqaladi¹⁰⁷. Badiiy asar tilini ilmiy-nazariy jihatdan anglash va baholash dastlab taraqqiyparvar jadid ma‘rifatparvarlari tomonidan boshlab berilgan. Xususan, Abdurauf Fitratning “Tilimiz” (1919), “Yopishmagan gajaklar” (1924) maqolalari hamda uning “Adabiyot qoidalari” (1926) nomli nazariy qo‘llanmasi o‘zbek filologiyasida badiiy nutq va uning estetik tabiatini tadqiq etishga mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qildi. Shuningdek, Abdulhamid Cho‘lponning “Adabiyot nadur?” hamda “Tilimizning ishlanishi” (1923) kabi maqolalarida she‘riy nutq tarkibi, so‘z tartibi va sintaktik qurilishning ijodkor ruhiy dinamikasini aks ettirishdagi o‘rni alohida urg‘ulangan¹⁰⁸.

Keyingi o‘n yilliklarda poetik sintaksis masalalariga qiziqish yanada ortdi va umumiy stilistik kuzatishlardan qat‘iy metodologik tizimga o‘tildi. G‘arb tilshunosligida poetik sintaksisning nazariy asoslari T. R. Ostinning “Yaratilgan til: poetik sintaksisning lingvistik nazariyasi” kabi asarlarida shakllantirilgan bo‘lsa, o‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida bu masalalar D. Egamnazarova, Sh. Karimova va boshqa olimlarning ishlarida maxsus o‘rganildi. Tadqiqotchilar haqli ravishda qayd etganlaridek, poetik sintaksis masalalari uzoq vaqt davomida boshqa sathlarga nisbatan zaifroq o‘rganilgan soha bo‘lib kelgan, holbuki badiiy kechinmalarning ifodalanishida aynan sintaktik qurilish va uning

¹⁰⁶ Akbarova M. Badiiy matnda uchraydigan g‘ayrioddiy birikmalarning lingvo-poetik xususiyatlari // Comparative Studies on Turkish-Turkic Dialects and Literatures (CTDAL). – 2022. – Vol. 2. – B. 25-26.

¹⁰⁷ T.H.Asadov. Matn tilshunosligi. – Buxoro: “Sadriiddin Salim Buxoriy» Durдона nashriyoti. – 2023. – B.9-10.

¹⁰⁸ O‘sha muallif. Ko‘rsatilgan manba. – B.18.

shakllari ijodkor mahoratining eng dolzarb muammolaridan birini tashkil etadi¹⁰⁹. Badiiy matnda sintaktik sathning o‘ziga xosligi shundaki, unda grammatik strukturalarning yashirin pragmatik va estetik imkoniyatlari (potensiallari) faollashadi¹¹⁰. She’riy va nasriy matnlarda sintaktik uslubiy vositalar (bular ko‘pincha “poetik sintaksis birliklari” yoki “ ritorik figuralar” deb ham yuritiladi) nutqning emotsionalligi va ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladigan maxsus sintaktik birikmalardir¹¹¹. Ularga sintaktik parallelizm, takror va uning turlari, antiteza, inversiya, ellipsis, ritorik so‘roq gaplar va sukut kabilar kiritiladi. Lingvopoetik jihatdan ushbu figuralar shunchaki nutqning tashqi bezagi emas, balki asarning g‘oyaviy-badiiy mundarijasini va muallif konsepsiyasini shakllantiruvchi muhim modellar hisoblanadi¹¹². Ushbu hodisalarni chuqur ilmiy tahlil qilishda N. Mahmudov, I. Mirzayev, M. Yo‘ldoshev, G. Rixsiyeva, B. Muhammadjonova, M. Yoqubbekova va boshqa o‘zbek olimlarining asarlari metodologik tayanch bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, M. Yo‘ldoshevning “Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari” (2007) va “Badiiy matn lingvopoetikasi” (2008) monografiyalari poetik nutqning sintaktik tashkilini tizimli o‘rganishda juda muhim manbalardir. Bundan tashqari, N. Turniyazov va B. Yo‘ldoshevning “Matn tilshunosligi” (2006) kitobi sintaktik modellarni alohida ajratilgan holda emas, balki yaxlit matn tizimi va gaplararo aloqadorlik (kontakt va distant aloqalar) doirasida tadqiq etish imkonini beradi¹¹³.

Adabiyotshunoslik va lingvopoetika terminlarining mazmun-mohiyatini to‘g‘ri anglashda Dilmurod Quronov, Zokirjon Mamajonov va Mashhura Sheraliyeva tomonidan tayyorlangan “Adabiyotshunoslik lug‘ati” (2013) katta ilmiy ahamiyatga ega. D. Quronovning “Adabiyotshunoslikka kirish” va “Adabiyot nazariyasi asoslari” (2020) kabi asarlarida badiiy obraz tabiati, ijodkor estetik ideali va badiiy nutq sintaktik strukturasi o‘zaro dialektik aloqasi, badiiy psixologizm masalalari teran ochib berilgan. Sharq ritorik an‘anasi: balog‘at ilmi va sintaktik semantika (ilmul-maoniy). Arab va o‘zbek tillarida sintaktik birliklarning estetik va poetik imkoniyatlarini qiyosiy tadqiq etish uchun, eng avvalo, Yaqin va O‘rta Sharqda asrlar davomida shakllangan mumtoz ritorik an‘anaga – balog‘at ilmiga (علم البلاغة) murojaat qilish lozim. O‘rta asrlarda Sharq madaniy-ma‘rifiy hayotida balog‘at ilmi eng nufuzli fanlardan biri hisoblangan va ziyolilar hamda elitaning aqliy salohiyat darajasi aynan shu ilmni qay darajada o‘zlashtirganliklari bilan o‘lchangan. Filologiya fanlari doktori, professor Salimaxon **miy**miy ta‘kidlaganidek, balog‘at ilmi IX asrda muqaddas Qur‘oni

¹⁰⁹ Каримова Ш. К. Замонавий инглиз ва ўзбек шеърлятида поетик синтаксис масаласи: Филол. фан. докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Бухоро, 2024. – Б. 12-14.

¹¹⁰ O‘zbek va ingliz badiiy matnlarida onomatopiyaning lingvokulturologik funksiyalari // ResearchGate. – 2024. – 12 b.

¹¹¹ Shamiye S. S. Pragmatic aspects of syntactic-stylistic figures in prose texts // Global Science and Innovation. – 2023. – Vol. 2. – № 4. – P. 125.

¹¹² Shukurov A. A. Poetik matn tahlilining lingvistik talablari // Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Vol. 3. – № 7. – B. 46.

¹¹³ Qurbonova M. Matn tilshunosligi: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2014. – B.76.

Karim matnining badiiy-estetik mukammalligi va mo‘jizaviyligini (i‘joz) o‘rganish asosida yuzaga kelgan. Mavjud ma‘lumotlarni kitob holida birinchi bo‘lib jamlagan olim buyuk mutafakkir al-Jahiz (775–868) bo‘lib, uning “Kitab al-bayan va-t-tabyin” hamda “I‘jaz al-Qur‘an” asarlari bu boradagi ilk poydevor vazifasini o‘tagan¹¹⁴.

Balog‘at ilmining rivojlanishi natijasida u uchta mustaqil, ammo o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘limga ajratildi:

1. Ilmul-maoniy (**علم المعاني**) – gapning sintaktik strukturasi va semantikasini, uning nutqiy vaziyat (kontekst) talablariga mosligini o‘rganuvchi soha.
2. Ilmul-bayan (**علم البيان**) – fikrni turli majoziy yo‘llar (metafora, o‘xshatish, istiora, majoz) orqali ifodalash usullarini o‘rganuvchi soha.
3. Ilmul-badi‘ (**علم البديع**) – nutqni leksik va sintaktik jihatdan bezatuvchi san‘atlar hamda stilistik vositalarni o‘rganuvchi soha¹¹⁵.

Ushbu uch bo‘lim ichida aynan ilmul-maoniy zamonaviy poetik sintaksis va pragmatistika yo‘nalishlariga bevosita mos keladi. G‘arb antik ritorikasi ko‘proq nutqni tashqi tomondan bezashga e‘tibor qaratgan bo‘lsa, sharqona ilmul-maoniy so‘zlovchining ruhiy holati va tinglovchiga ta‘sir ko‘rsatish ehtiyojidan kelib chiqib, gapning sintaktik tuzilishini va undagi bo‘laklar tartibini o‘rganishni birinchi o‘ringa qo‘ygan. Buyuk tilshunos olim Mahmud az-Zamahshariy o‘zining “Asas al-balagha” asarida ushbu ilmlarning leksik-sintaktik jihatlarini mukammal tahlil qilib bergan bo‘lsa-da, balog‘at ilmining nazariy tizimi va sintaktik estetika asoslari buyuk arab tili va balog‘at olimi Abdulqohir al-Jurjoniyy (vafoti 1078) asarlarida o‘zining yakuniy ilmiy-falsafiy ifodasini topdi¹¹⁶.

Abdulqohir al-Jurjoniyy tilshunoslik tarixiga grammatik tahlil bilan estetik idrokni birlashtirgan inqilobiy “Nazm” nazariyasining asoschisi sifatida kirdi. Morfologiyaga oid “Al-umda fi-t-tasrif” va sintaksisga oid “Al-avamil al-mi‘a fi-n-nahv” asarlari muallifi bo‘lgan Jurjoniyy o‘zining “Asrar al-balagha” va “Dala‘il al-i‘jaz” asarlarida estetik sintaksis masalalarini tizimli yoritib berdi. S. Rustamiy o‘z tadqiqotlarida Jurjoniyyning inson nutqi va uning mohiyati haqidagi falsafiy qarashlarini batafsil tahlil qilgan. Jurjoniyy “Asrar al-balagha” asarida yozadi: “...nutq insoniyatga ato etilgan buyuk ilohiy ne‘matdir. Agar nutq bo‘lmaganida, insonning atrof-muhit bilan o‘zaro muloqoti natijasida orttirgan bilimlari yuzaga chiqmay qolar edi; fikrlovchi mavjudot aqlshunosligining g‘unchalari o‘z go‘zalligini namoyon qila olmas edi; inson o‘zi egallagan bilimlar foydali yoki samarasiz ekanligini bila

¹¹⁴ Rustamiy S. Role of medieval scientists in evolution of the science of balāḡat // Ilkogretim Online - Elementary Education Online. – 2020. – Vol. 19 (4). – P. 776.

¹¹⁵ B Begmatova, Suleymamonov H. Qazviniyning “Talxisul miftah” asarida maoniy ilmining yoritilishi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2. – № 5. – B.765.

¹¹⁶ Rustamiy, S., Nasirova, M., & Sagdullaeva, D. (2020). Scientific and theoretical content of the science of balāḡat. *Journal of Critical Reviews*, 7(6), 132-137.

olmas edi; yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi chegaralar bo‘lmas edi”. Jurjoniylar nutqning mavjud bo‘lmasligi inson ruhiyati uchun fojiali oqibatlariga olib kelishini ko‘rsatib, nutqiy ifodasiz inson tuyg‘ulari jamod (jonsiz, o‘lik tabiat) darajasiga tushib qolishini ta‘kidlaydi. Nutqiy-sintaktik aloqasiz ma‘nolar ashyolar ichiga qamalib qoladi, tug‘ma iste‘dodlar yo‘nalishini yo‘qotadi va inson tafakkuri iymon bilan kufri farqlash qobiliyatidan mahrum bo‘ladi¹¹⁷.

Jurjoniylarning “Nazm” nazariyasining asosi shundaki, matnning estetik qiymati va badiiy kuchi (balog‘at) alohida olingan so‘zlarda yoki ularning alohida leksik ma‘nolarida emas, balki ularning nutq jarayonidagi o‘zaro sintaktik aloqasi, bir-biri bilan birikish tizimida namoyon bo‘ladi. Bu tizim so‘zlarning gapdagi o‘rnini, gapning umumiy qurilishini, lozim o‘rinda gapni qisqartirish (iyjoz) yoki kengaytirish (itnob) mexanizmlarini hamda eng muhimi – nutqning so‘zlashuv vaziyatiga (kontekst va sharoit talabiga – muqtado al-hal) toliq mos kelishini o‘z ichiga oladi. Sintaktik semantikaga (ilmul-maoniy) bag‘ishlangan “Dala‘il al-i‘jaz” asarida Jurjoniylar quyidagi sintaktik kategoriyalarni tahlil qiladi:

1. Hazf (حذف – gap bo‘laklarining tushirib qoldirilishi, ellipsis) va uning estetik jozibas;
2. Fasl (فصل – bog‘lovchisizlik, ajratish) va Vasl (وصل – bog‘lovchilik, ulanish);
3. So‘z tartibi va uning o‘zgarishi (taqdim va ta‘xir);
4. Qasr (قصر – chegaralash, cheklash) va Ihtisov (اختصاص – xususiylashtirish).¹²

Shunday qilib, Jurjoniylar G‘arbda strukturalizm va funksional stilistika vujudga kelishidan asrlar oldin badiiy sintaksis lingvopoetikasining nazariy asoslarini yaratgan edi¹¹⁸.

XII-XIII asrlarda xorazmlik buyuk qomusiy olim Abu Yoqub Yusuf as-Sakkokiy (1160–1229) o‘zining “Miftah al-ulum” (“Ilmlar kaliti”) nomli fundamental asarida o‘sha davrgacha to‘plangan barcha filologik bilimlarni yagona tizimga soldi. Sakkokiy grammatika (morfologiya – sarf va sintaksis – nahv) hamda notiqlik san‘atini umumiy tizimda birlashtirdi. Tadqiqotchilar ta‘kidlaganidek, aynan Sakkokiy tufayli balog‘at ilmi qat‘iy va matematik jihatdan aniq shakl kasb etdi.¹² M. G. Quliyeva ko‘rsatganidek, Sakkokiy “Miftah al-ulum” orqali balog‘at ilmini “ mantiqiy grammatika yo‘nalishiga” o‘tkazdi va estetik kategoriyalarga qat‘iy qonuniyat tusini berdi¹¹⁹.

Ilmul-maoniy tarkibida Sakkokiy gap turlari va modallikning quyidagi shakllarini alohida besh bobda tizimlashtirdi¹²⁰:

¹¹⁷ Rustamiy S. Role of medieval scientists in evolution of the science of balāḡat // Ilkogretim Online - Elementary Education Online. – 2020. – Vol. 19 (4). – P. 765.

¹¹⁸ Rustamiy S. Role of medieval scientists in evolution of the science of balāḡat // Ilkogretim Online - Elementary Education Online. – 2020. – Vol. 19 (4). – P. 765.

¹¹⁹ Akmalxanov A. A. Abu Yaqub Yusuf ibn Bakr ibn Muhammad ibn Ali Sakqaqiy va uning “Miftah-ul-ulum” asari // Xalqaro ilmiy-onlayn konferensiya (Kanada). – 2022. – 2-qism. – B. 43.

¹²⁰ Rustamiy S. Role of medieval scientists in evolution of the science of balāḡat // Ilkogretim Online - Elementary Education Online. – 2020. – Vol. 19 (4). – P. 765.

1. Al-Tamanniy (Desire / Istak haqida): Erishib bo‘lmaydigan yoki erishish qiyin bo‘lgan istak-xohishlarni ifodalovchi sintaktik modellar.

2. Al-Istifham (Question / So‘roq haqida): Badiiy nutqda so‘roq gaplarning ikkilamchi va ko‘chma pragmatik ma‘nolari.

3. Al-Amr (Imperative / Buyruq haqida): So‘zlovchi va tinglovchining ijtimoiy statusiga ko‘ra buyruq, iltimos yoki yalinish ohangidagi sintaktik modellar.

4. Al-Nahy (Negation / Taqiqlash haqida): Harakat va holatning bajarilishini taqiqlovchi sintaktik birikmalar.

5. Al-Nida (Exclamation / Chaqiriq, undov haqida): Vokativ va undov konstruktsiyalarining ritorik vazifalari.

XIV asrda Jaloliddin al-Qazviniy “Talxis al-Miftah” (“Kalitning qisqartmasi”) asarida Sakkokiy tasnifini soddalashtirib, uni amaliy tahlil uchun qulay holatga keltirdi. Qazviniy o‘z asarida isnod (predikativ munosabat), musnad ilayh (ega/subyekti), musnad (kesim/predikat), shuningdek, qasr (cheklash), insho (hissiy va buyruq gaplar), fasl va vasl (bog‘lovchisizlik va bog‘lovchilik), iyjoz (qisqartirish), itnob (kengaytirish) va musovot (so‘z va ma‘no mutanosibligi) kabi sintaktik kategoriyalarni batafsil tahlil qildi. Qazviniy asari arab tili va balog‘at ilmining rivojiga ulkan ta‘sir ko‘rsatib, turkiy xalqlar she‘riyati va uslubshunosligi uchun ham asosiy nazariy manbalardan biriga aylandi¹²¹.

Arab va o‘zbek tillarida poetik-sintaktik modellarni qiyosiy o‘rganish ushbu tillarning fundamental tipologik farqlarini hisobga olishni taqozo etadi¹²². Semit tillari oilasiga mansub bo‘lgan arab tili rivojlangan ichki fleksiya va kelishik qo‘shimchalari tizimiga (i‘rob) ega bo‘lgan flektiv-sintetik tildir. O‘zbek tili esa turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, unda grammatik ma‘nolar o‘zakka affikslarning ketma-ket qo‘shilishi orqali ifodalanadi (agglyutinativ til), so‘z tartibi va ohang esa gapdagi dolzarb a‘zolanishni belgilashda muhim vazifani bajaradi. Ushbu morfologik va sintaktik farqlarga qaramay, badiiy nutq sathida har ikki tilda ham bir xil estetik va pragmatik vazifalarni bajaruvchi funksional yaqinliklar mavjud¹²³. Quyidagi jadvalda arab balog‘at ilmi va o‘zbek poetik sintaksisidagi mos keluvchi sintaktik modellar hamda ularning estetik vazifalari berilgan:

Arab tilidagi nomi	O‘zbek tilidagi ekvivalenti	Lingvopoetik vazifasi va estetik effekti
Taqdim va	Inversiya	Nutqiy avtomatizmni buzish; mantiqiy

¹²¹ B Begmatova. Suleymamonov H. Qazvinining “Talxisul miftah” asarida maoniy ilmining yoritilishi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2. – № 5. – B.764.

¹²² Yoqubova Y. A. Badiiy matnda so‘roq gaplar lingvopoetikasi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2. – № 7. – B.15.

¹²³ Akbarova M. Badiiy matnda uchraydigan g‘ayrioddiy birikmalarning lingvo-poetik xususiyatlari // Comparative Studies on Turkish-Turkic Dialects and Literatures (CTDAL). – 2022. – Vol. 2. – B. 25-26.

Ta‘khir (تقديم و تاخير)	(Inversiya)	urg‘u berish (ihtisos); qofiya va ritmni shakllantirish.
Hazf (حذف)	Ellipsis (Ellipsis) / Qisqartuv	Axborotni siqish (iyjoz); nutq dinamikasini oshirish; o‘quvchini estetik jarayonga jalb qilish.8
Fasl (فصل)	Asindeton / Bog‘lovchisizlik	Voqea-hodisalar tezligini oshirish; ekspressiv lokonizm; emotsionallikni kuchaytirish.8
Vasl (وصل)	Polisindeton / Ko‘p bog‘lovchilik	Nutq tempini sekinlashtirish; tantanavorlik; badiiy detallarni batafsil sanab o‘tish.8
Istifham al-majaziy (استفهام مجازي)	Ritorik so‘roq gap	Kuchli hissiy-ekspressiv bo‘yoq berish; tasdiq, inkor, afsus kabi ma‘nolarni ifodalash.
Takrar (تكرار)	Takror / Parallelizm	Hissiy kuchlanishni oshirish; matn musiqiyiligini ta‘minlash; kalit tushunchalarni ajratib ko‘rsatish.

Taqdim va Ta‘khir (Predvoshlash va kechiktirish) / Sintaktik inversiya. Klassik arab tili sintaksisida fe‘lli gaplarda neytral so‘z tartibi quyidagi qat‘iy sxema asosida quriladi:

$$V (\text{Fe'l-kesim}) \rightarrow S (\text{Ega}) \rightarrow O (\text{Vositasiz to'ldiruvchi})$$

Ushbu neytral modelni formulaviy tarzda quyidagicha ifodalash mumkin:

$$S_{\text{ara\_neutral}} =$$

O‘zbek tilida esa neytral so‘z tartibi kesimning gap oxirida kelishiga asoslanadi:

$$S (\text{Ega}) \rightarrow O (\text{To'ldiruvchi}) \rightarrow V (\text{Kesim})$$

Ushbu neytral o‘zbekcha model quyidagi formula bilan yoziladi:

$$S_{\text{uzb\_neutral}} =$$

Badiiy matnda ushbu qolipning buzilishi nutqni neytral xabardan estetik va hissiy ahamiyatga ega bo‘lgan badiiy nutq darajasiga ko‘taradi. Arab she‘riyati va balog‘at ilmida to‘ldiruvchining (mafo‘ul) fe‘ldan oldinga o‘tkazilishi (taqdim) ko‘pincha qasr (cheklash, ta‘kidlash) ma‘nosini keltirib chiqaradi. Masalan, muqaddas Qur‘ondan keltiriladigan mashhur misol:

$$\text{إِيَّاكَ نَعْبُدُ} \quad (\text{Iyyāka na'budu} \rightarrow \text{«Senga O'zginagagina ibodat qilamiz»})$$

Bu yerda “iyyāka” (Senga) vositasiz to‘ldiruvchisi “na‘budu” (ibodat qilamiz) fe‘lidan oldinga o‘tkazilgan.¹³ Mazkur inversiv model formulasi:

$$S_{\text{ara\_inv}} = [NP_{\text{Object\_fronted}} + VP_{\text{Verb}}]$$

Agar gap neytral tartibda (Na‘buduka) bo‘lganida, “Senga ibodat qilamiz” ma‘nosini berib, boshqalarga ham ibodat qilish ehtimolini inkor etmagan bo‘lur edi. Sintaktik o‘rin almashish (taqdim) orqali gap strukturasi o‘z-o‘zidan cheklash, mutloq yagonalik ma‘nosini yuzaga keltirgan¹²⁴.

O‘zbek lingvopoetikasida sintaktik inversiya xuddi shunday estetik vazifalarni bajaradi, garchi uning amalga oshish mexanizmlari agglyutinativ til tabiatidan kelib chiqsa ham. Kesimning gap oxiridan boshga yoki o‘rtaga o‘tkazilishi pragmatik diqqat markazini butunlay o‘zgartiradi. Bunday strukturalar XX asr o‘zbek adabiyoti namoyandalari (Said Ahmad, Tohir Malik, O‘tkir Hoshimov) va mashhur shoirlar ijodida keng qo‘llangan¹²⁵. Masalan, Erkin Vohidov she‘riyatida inversiyaning lingvopoetik o‘rni va estetik ta‘siri juda yuqori bo‘lib, u so‘z tartibini o‘zgartirish orqali misradagi mantiqiy urg‘uni kuchaytirgan. Yoki Cho‘lpon ijodidan olingan quyidagi misra:

“Kuzatdim men bahorning ketishini oh urib...”

Neytral tartibdagi “Men oh urib bahorning ketishini kuzatdim” jumlasini o‘rniga shoir kesimni gap boshiga olib keladi:

$$S_{\text{uzb\_inv}} =$$

“Kuzatdim” fe‘lining gap boshida kelishi harakatning dinamikasini, lirik qahramonning ruhiy kechinmasini birinchi o‘ringa olib chiqadi, subyekt (“men”) esa orqa fonga o‘tadi.² “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da ta‘kidlanganidek, inversiya she‘riy nutqda ma‘no urg‘usi tushayotgan so‘zni ta‘kidlab ko‘rsatish, uni misradagi urg‘uli pozitsiyaga (ko‘proq misra oxiriga) surish imkonini ham beradi.

Hazf (Usecheniye) / Ellipsis. Elliptik modellar (hazf) tildagi tejamkorlik prinsipiga asoslanadi, biroq badiiy matnda u estetik ixchamlik (iyjoz) qonuniyatiga aylanadi. Abdulqohir al-Jurjoniy o‘z asarida ta‘kidlaganidek, gap a‘zosining tushirib qoldirilishi ba‘zan uni ochiq aytishdan ko‘ra ta‘sirchanroq bo‘ladi, chunki u o‘quvchini tushib qolgan ma‘noni mustaqil ravishda topishga, ya‘ni ijodiy hamkorlikka chorlaydi. Arab she‘riyatida kuchli hayajon, qo‘rquv, shodlik yoki qayg‘u payitlarida eganing (musnad ilayh) yoki kesimning

¹²⁴ B Begmatova. Suleymamonov H. Qazviniyning “Talxisul miftah” asarida maoniy ilmining yoritilishi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2. – № 5. – B.764.

¹²⁵ Akbarova M. Badiiy matnda uchraydigan g‘ayrioddiy birikmalarning lingvo-poetik xususiyatlari // Comparative Studies on Turkish-Turkic Dialects and Literatures (CTDAL). – 2022. – Vol. 2. – B. 25-26.

(musnad) tushib qoldirilishi ko‘p kuzatiladi¹²⁶. — (Ruhay hayajon) —► [Elliptik model (Haf)] “Mening holim kasallikdir”, “Kasallik...”; “Sening ko‘zlaring tubsiz ummondir” “Ko‘zlaring - tubsiz ummon”.

O‘zbek she‘riyatida ellipsis asosan kesimning yoki yordamchi fe‘llarning tushib qolishi orqali ifodalanadi, bu esa tasvirni juda loqonik va ekspressiv qiladi:

$$S_{\text{elliptical}} =$$

Tilshunos olimlar A. G‘ulomov va M. Asqarovalar ta‘kidlaganidek, elliptik gaplar tugallanmagan sintaktik qurilishi tufayli yuqori hissiy emotsionallikka ega bo‘ladi¹²⁷. Masalan, Isajon Sulton nasrida ellipsis qahramonning ichki monologi va ruhiy holatini, bo‘linib-bo‘linib chiquvchi o‘ylarini ifodalashda yetakchi vositadir.¹⁷ Qolaversa, zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek lisoniy muhitida ellipsis shunchaki so‘z tejash emas, balki chuqur madaniy asosga ega bo‘lgan milliy “Andisha” kognitiv-madaniy fenomeni bilan ham chambarchas bog‘liqdir¹²⁸.

Fasl va Vasl (Bog‘lovchisizlik va ko‘p bog‘lovchilik). Fasl (bog‘lovchisiz ajratish) va vasl (bog‘lovchi bilan bog‘lash) arab va o‘zbek mumtoz poetikasida eng nozik sintaktik san‘atlardan hisoblanadi¹²⁹. Jaloliddin al-Qazviniy “Talxis al-Miftah” asarida yozishicha, haqiqiy notiqlik san‘ati qachon gaplarni bog‘lovchi bilan ulash va qachon ularni bog‘lovchisiz ishlatish kerakligini chuqur bilishda namoyon bo‘ladi. Zamonaviy matn tilshunosligi nuqtayi nazaridan, ushbu modellar badiiy diskursning bog‘liqlik (kogeziya) darajasini tartibga soladi¹³⁰. N. Turniyazov va B. Yo‘ldoshevlar “Matn tilshunosligi” darsligida gaplararo kontakt va distant aloqalarni yuzaga keltirishda ushbu vositalarning rolini yoritganlar. Bog‘lovchilarning (ayniqsa “va” bog‘lovchisining) ko‘plab takrorlanishi (Polisindeton / Vasl) matnga sekinlik, tantanavorlik va mulohazakorlik ohangini bag‘ishlaydi:

$$S_{\text{poly}} =$$

Aksincha, bog‘lovchilarning ataylab tushirib qoldirilishi (Asindeton / Fasl) nutq tempini tezlashtiradi va voqealarning shiddatli ketma-ketligini yuzaga keltiradi:

$$S_{\text{asyn}} =$$

¹²⁶ Yoqubova Y. A. Badiiy matnda so‘roq gaplar lingvopoetikasi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2. – № 7. – B. 15.

¹²⁷ Yoqubova Y. A. Badiiy matnda so‘roq gaplar lingvopoetikasi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2. – № 7. – B. 15.

¹²⁸ G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987. – B. 142.

¹²⁹ B Begmatova. Suleymamonov H. Qazvinining “Talxisul miftah” asarida maoniy ilmining yoritilishi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2. – № 5. – B.767.

¹³⁰ Qurbonova M. Matn tilshunosligi: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2014. – B.54.

Bu model tasvirlarni tezkor montaj qilish va dinamik keskinlikni ifodalashda juda qo‘l keladi.

Istifham majaziy (Ritorik so‘roq gap). Ritorik so‘roq gaplar so‘roq formasida bo‘lsa-da, tinglovchidan javob talab qilmaydigan, aksincha, kuchli ekspressiv tasdiq yoki inkorni ifodalaydigan sintaktik modeldir. S. Rustamiy o‘zining “Balog‘at ilmi” o‘quv qo‘llanmasida va B. Begmatova o‘z tadqiqotlarida ko‘rsatganidek, ilmul-maoniyda so‘roq gaplarning o‘nlab ikkilamchi va majoziy ma‘nolari tahlil qilinadi:

- Taqir (Tasdiqlash): Tinglovchini ravshan haqiqatni tan olishga majbur qilish (Masalan: “Seni men kamolga yetkazmadimmi?”).
- Inkori (Rad etish): Mutloq rad etish ma‘nosini berish (Masalan: “Allohdan o‘zga kim ham gunohlarni kechira oladi?”).
- Tahasur (Afsus, armon): Yo‘qotilgan baxt yoki o‘tgan umr haqida qayg‘urish (Masalan: “U yorug‘ kunlar qayerda qoldi endi?”).
- Ta‘ajjub (Hayrat): Voqeadan ajablanish ohangini berish.

M. Yo‘ldoshev “Badiiy matnda so‘roq gaplar lingvopoetikasi” tadqiqotida ko‘rsatganidek, ritorik so‘roq gaplarning estetik kuchi shundaki, ularda grammatik forma (savol) bilan estetik mazmun (tasdiq/inkor) o‘rtasida o‘ziga xos ziddiyat mavjud bo‘lib, bu o‘quvchining his-tuyg‘ularini maksimal darajada faollashtiradi¹³¹.

Takrar (Sintaktik parallelizm va takror). Sintaktik parallelizm – qator kelgan misralar yoki gaplarning bir xil grammatik qurilishga ega bo‘lishidir. Bu eng qadimiy va universal poetik modellardan biri bo‘lib, gaplarning strukturaviy simmetriyasiga asoslanadi. Parallelizm sxemasini quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

$$S_1 =$$

$$S_2 =$$

Mumtoz arab she‘riyati va saji‘ (qofiyali nasr) san‘atida sintaktik parallelizm ko‘pincha leksik zidlash (mutaboqa yoki tazod) bilan birga keladi va matnda mukammal sintaktik muvozanat hosil qiladi¹³². O‘zbek tilshunosligida sintaktik parallelizm R. Shukurovning nomzodlik dissertatsiyasida maxsus tadqiq etilgan. Muallif uni matnni shakllantiruvchi kompozitsion-uslubiy usul sifatida baholaydi. Ayniqsa, she‘r boshida keladigan anafirik takrorlar (Masalan: “U alla aytmasa, tonglar otmaydi, U alla aytmasa, quyosh botmaydi”) she‘rga ohangdorlik va musiqiylik bag‘ishlaydi. O‘zbek xalqining borliqni juftlikda idrok etish (binar dunyoqarash) an‘anasi aynan parallelizm va antiteza modellarida o‘ziga xos

¹³¹ Yoqubova Y. A. Badiiy matnda so‘roq gaplar lingvopoetikasi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2. – № 7. – B.18.

¹³² Rustamiy, S., Nasirova, M., & Sagdullaeva, D. (2020). Scientific and theoretical content of the science of balāgat. *Journal of Critical Reviews*, 7(6), 137-138.

tarzda namoyon bo‘ladi. Sintaktik modellar amal qilishining pragmatistik va kognitiv-estetik jihatlari. Zamonaviy lingvopoetika qonuniyatlariga ko‘ra, sintaktik modellar asarda alohida holda yashamaydi. Ularning estetik va pragmatik realizatsiyasi hamisha nutqiy vaziyat, kontekst va muloqot ishtirokchilarining presuppozitsiyalari (dastlabki bilimlari) bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi.

Badiiy matnga g‘ayrioddiy sintaktik birikmalar yoki kutilmagan so‘z tartibining olib kirilishi kitobxonning estetik tasavvur doirasini kengaytiradi, uning kognitiv apparatini faollashtiradi. Chunki muallif hamma ishlatadigan tayyor grammatik andozalardan qochib, o‘z fikrini nooddiy sintaktik tuzilmalar ortiga yashiradi.² Ushbu ma‘noni kashf etish va kodni yechish esa o‘quvchining zimmasiga tushadi va uning tafakkurini doimiy faol holatda ushlab turadi. Arab va o‘zbek tillarida sintaktik modellarning amal qilishida ikkita asosiy kognitiv-estetik yo‘nalishni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Konseptual sakralizatsiya (arab an‘anasida): Sintaktik modellar (ayniqsa taqdim, hazf, qasr) arab lingvistik ongida uzoq vaqt davomida muqaddas diniy va falsafiy matnlar ta‘sirida shakllangan. Shu bois, bu yerda har bir sintaktik og‘ish (deviatsiya) chuqur ontologik ma‘noga ega bo‘lib, borliq va Yaratuvchi haqidagi falsafiy haqiqatlarni kodlashga xizmat qiladi.

2. Lirik-psixologik ekspressivlik (o‘zbek an‘anasida): O‘zbek she‘riyati va nasrida sintaktik shakllar ko‘proq lirik qahramonning ruhiy holatini, tuyg‘ular silsilasini (kechinma) juda nozik bo‘yoqlarda tasvirlashga yo‘naltirilgan. Gap a‘zolari tartibining buzilishi yoki elliptik pauzalar qahramonning ruhiy iztirobi, hayrati yoki g‘amginligini ko‘rsatuvchi lisoniy ko‘zgudir.

Ushbu kognitiv va madaniy jihatlar sintaktik modellarning har xil milliy va falsafiy muhitda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Arab va o‘zbek tillarida poetik sintaktik modellarni qiyosiy-lingvopoetik jihatdan o‘rganish badiiy matn strukturasi va undagi estetik ma‘nolarning shakllanish qonuniyatlarini tushunishga yangi ilmiy eshiklarni ochadi. Garchi arab (flektiv-sintetik) va o‘zbek (agglyutinativ) tillari o‘zlarining genetik va tipologik xususiyatlariga ko‘ra turlicha bo‘lsa-da, ularning poetik sintaksis sathida funksional-estetik jihatdan yaqinliklar ko‘p. Klassik arab balog‘at ilmi, xususan uning ilmulmaoniy (sintaktik semantika) bo‘limi bugungi zamonaviy lingvopoetika va pragma-stilistika uchun eng mukammal nazariy metodologik asboblarni taqdim etadi.¹² Abdulqohir al-Jurjoniyning “Nazm” nazariyasi va Yusuf as-Sakkokiyning tizimlashtirish ishlari shuni isbotlaydiki, so‘z san‘atining estetik kuchi alohida olingan leksemalarda emas, balki ularning gap tarkibidagi jonli va dinamik sintaktik aloqalaridadir. Taqdim va ta‘khir (inversiya), hazf (ellipsis), fasl va vasl (bog‘lovchisizlik va ko‘p bog‘lovchilik), ritorik so‘roq va takror kabi universal sintaktik modellar yordamida ijodkorlar oddiy muloqot tili qoliplaridan chiqib,

yuqori badiiy taʼsirga ega boʻlgan va oʻquvchini estetik hamkorlikka chorlovchi mukammal badiiy asarlar yaratadilar. Ushbu sohani chuqur tadqiq etish qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va adabiy aloqalarni yangi ilmiy xulosalar bilan boyitishda ulkan ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Akbarova M. Badiiy matnda uchraydigan gʻayrioddiy birikmalarning lingvo-poetik xususiyatlari // Comparative Studies on Turkish-Turkic Dialects and Literatures (CTDAL). – 2022. – Vol. 2. – B. 25-26.
2. T.H.Asadov. Matn tilshunosligi. – Buxoro: “Sadriiddin Salim Buxoriy» Durdona nashriyoti. – 2023. – B.9-10.
3. Каримова Ш. К. Замонавий инглиз ва ўзбек шеъриятида поетик синтаксис масаласи: Филол. фан. докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Бухоро, 2024. – Б. 12-14.
4. Oʻzbek va ingliz badiiy matnlarida onomatopiyaning lingvokulturologik funksiyalari // ResearchGate. – 2024. – 12 b.
5. Shamiyev S. S. Pragmatic aspects of syntactic-stylistic figures in prose texts // Global Science and Innovation. – 2023. – Vol. 2. – № 4. – P. 125.
6. Shukurov A. A. Poetik matn tahlilining lingvistik talablari // Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Vol. 3. – № 7. – B. 46.
7. Rustamiy S. Role of medieval scientists in evolution of the science of balāḡat // Ilkogretim Online - Elementary Education Online. – 2020. – Vol. 19 (4). – P. 776.
8. B. Begmatova. Suleymamonov H. Qazviniyning “Talxisul miftah” asarida maoniy ilmining yoritilishi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2. – № 5. – B.765.
9. Rustamiy, S., Nasirova, M., & Sagdullaeva, D. (2020). Scientific and theoretical content of the science of balāḡat. Journal of Critical Reviews, 7(6), 132-137.
10. Akmalxanov A. A. Abu Yaqub Yusuf ibn Bakr ibn Muhammad ibn Ali Sakqaqiy va uning “Miftah-ul-ulum” asari // Xalqaro ilmiy-onlayn konferensiya (Kanada). – 2022. – 2-qism. – B. 43.
11. Yoqubova Y. A. Badiiy matnda soʻroq gaplar lingvopoetikasi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2. – № 7. – B.15.
12. Gʻulomov A., Asqarova M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili: Sintaksis. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1987. – B. 142.
13. Qurbonova M. Matn tilshunosligi: Oʻquv qoʻllanma. – Toshkent, 2014. – B. 54.